

Братислав Теиновић*
Музеј Републике Српске, Бања Лука

ТОМО КОВАЧЕВИЋ (1820–1863): БОРАЦ ЗА СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС У БОСАНСКОМ ЕЈАЛЕТУ

Сажетак

Томо (Јосип) Ковачевић, рођен 1820. у Босанској Посавини у католичкој породици био је припадник последње генерације босанских фрањеваца који су у младости прихватили српску националну идеју, остајући њен следбеник до краја живота. По свршетку студија католичке теологије на Пештанском Универзитету доселио се у Београд, прешао на православље, преселио се у Лозницу, а потом у Шабац и био током 1840/50–их година најповерљивије лице Илије Гарашанина, Матије Бана и Фрање Заха за конспиративни пропагандни национално–политички рад у Босанском ејалету. Као борац за српски национални интерес, скривајући се иза псеудонима Томо Радивојевић, Јосип Радивојевић, Радивоје Радивојевић, саставио је два тајна плана о ослобођењу Босанског ејалета и објавио једну књигу. Живот је окончао 1863. као казначеј београдског окружног начелништва и сахрањен уз највеће црквене и државне почасте.

Кључне речи: Томо Ковачевић, босански фрањевци, Босански ејалет, Србија, Илија Гарашанин.

---

* b.teinovic@hotmail.com

Томо (крштено Јосип) Ковачевић¹ рођен је 28. септембра 1820. у католичкој породици, у босанско–посавском селу Буковици код Дервенте. У фрањевачки ред у самостану Краљевој Сутјесци заветовао се 6. октобра 1836. године, да би на јесен следеће године уписао студије филозофије у фрањевачком самостану у Вараждину. Након завршене две године Ковачевић је уписао студије теологије у мађарском граду Секешфехервару, из којег је 1840. премештен у Пешту (Barišić 2014, 404).

Ковачевић је рођен у време када је учени Павле Соларић писао о Србима три вере у јужнословенским покрајинама у Хабзбуршком и Турском царству (Teinović 2019, 97–98). Његово српско национално опредељење сазрело је доста пре него што је међу босанским католицима започео процес кроатизације, у време када је међу њима хрватско име било готово непознато. Угледни чешки лингвиста Павле Шафарик сматрао је Хрватима почетком XIX века у Босанском ејалету само римокатолике у Босанској Крајини. Све друге вернике католичке цркве, па тако и Ковачевићеве земљаке у Босанској Посавини, Шафарик је у националном смислу класификовао као „католичке Славо–Србе“ (Stančić 1985, 82). Овоме треба додати и чињеницу да је Ковачевић још у раној младости био под снажним утицајем српске национално–ослободилачке идеје. У гимназијским данима у самостану у Краљевој Сутјесци, према сећањима једног од њених чланова, он је припадао дружини која није толико држала до калуђерске мантије колико до коначног ослобођења од турске власти (Jelenić 1925, 38).

Политички је сазревао у време националне делатности Вука С. Карацића, који је међу босанским фрањевцима био уваженији од Људевита Гаја и чију су идеју о „Србима три вере“ ширили његови следбеници, Павле Карано–Твртковић у Босни (Карано–Твртковић 1840, IX) и Јоаникије Памучина у Херцеговини (Радуловић 1938, 36). На њега, без сумње, као и на велики број других босанских фрањеваца, пресудно је утицао Карацићев рад „Срби сви и свуда“ писан 1830–тих, објављен 1849. године у „Ковчежићу“ (В. С. К. 1849, 1–2). Из дела Јевстатија Михаиловића „Илири и Срби“ из 1843. могао је да научи како од Пеште до Јадранског мора није постојао ниједан други народ осим Срба, као ни један други језик осим српског (Михайлович 1843, 66–67). Руска историографија

1 На значај израде биографије Томе Ковачевића пажња је први пут обрађена 1898. у сарајевској „Босанској вили“ (Ђ. 1898, 94), да би се ова идеја реализовала готово пун век након његове смрти (Kostrenčić i Protega MCMLXII). Најновије Ковачевићеве биографије објављене су и у две националне енциклопедије, хрватској 2009. (Mujadžević 2009) и српској 2011. (Самарџић 2011, 146–147).

почетком 40-их година XIX века експлицитно је истицала, како су „Босну насељавали Срби, три различите вероисповести, православне, римо-католичке и муслиманске (Старчевскиј 1844, 108). Све наведено утицало је да Ковачевић, слично другој двојници босанских фрањеваца фра Грги Шкарићу и фра Петру Бартули (Бајо Божић) (Teinović 2019, 884–885), остане до краја живота одани присталица српског националног интереса, коме је језик, а не вера, била одредница нације. Ковачевићево национално-политичко опредељење најбоље је описао писац његовог некролога у новосадском „Србобрану“: „[Био је] напојен жаром родољубја пређе [пре свега–Б. Т.] у кнежевину србску“ (Б. 1863), односно, модерним речником речено, био је српски државотворни националиста.

Једна афера током студија утицала је на правац изградње политичког профила младог Ковачевића, када је са групом просрпски оријентисаних босанских фрањеваца на студијама у Пешти (фра Бартолом Јурићем, фра Јаковом Балтићем, фра Блажом Јосићем и фра Иваном Ф. Јукићем) (Jelenić 1915, 178–179) био заврбован од тадашњег председника „Матице српске“ Саве Поповића Текелије и главног уредника „Србских новина“ Теодора Павловића, да у посавској планини Вучјак подигне устанак босанских католика против турске власти. Текелија и Павловић, наводно, дали су им гаранције, да ће их у тој побуни подржати њихови земљаци православни Срби, које је у сарадњи са неким важним политичким лицима из Кнежевине Србије већ организовао за буну богати мађарски Србин, властелин Јовановић (Jelenić 1925, 40–41), велепоседник из Весприма, иначе пореклом из Босне (Baltić 2003, 140). Гроф Јовановић, који није имао деце, наводно је толико заволео Тому Ковачевића због његовог одличног учења и владања да га је скоро посинио (Zvonigradski 1930, 78).

План, који је био унапред осуђен на пропаст, предвиђао је да се ова буна прошири и на друге католичке енклаве у околини Бањалуке, Травника, Тузле и Мостара (Jelenić 1915, 178–179). Јукић је требао да подигне католике у Босанској Крајини, Балтић у околини Травника, Јосић око Тузле, а Ковачевић у Херцеговини (Divić 1936, 294). Ова група завереника, чији је политички идеал био да Босански ејалет у Турском царству добије аутономан положај какав је имала Србија (Jelenić 1925, 39) на зиму 1840. упутила се из Пеште у отаџбину, али их је брзо разоткрила аустријска погранична команда и осујетила у покушају да пређу Саву. Подршка бечке владе једној оваквој замисли изостала је пре свега због тога што је у њој видела прсте „руско-словенско-илирске“ пропаганде (Стојанчевић

1971, 192). Једног од завереника, фра Бартола Јурића, који се нешто раније вратио у завичај, Турцима су одали босански бискуп фра Рафаел Баришић (1832–1847) и папски делегат Карло Потен, да би га ови потом код Босанског Брода ухватили и погубили (Doklešić 1982, 20–22). Јукић и Балтић школовање су наставили у Дубровнику, а Јосић и Ковачевић у Мађарској (Baltić 2003, 140–141). Постоје индиције да је иза ове неуспеле побуне, која је у Босанском ејалету требало да „политичку револуци[j]у произведе“, стајало некакво тајно друштво (Teinović 2019, 255). Исте године поново се разбуктао спор босанских фрањеваца са бискупом фра Баришићем, чију је страну енергично држала бечка влада (Матасовић 1927, 333). Фра Баришић је Ковачевића и друге студенте у Мађарској оптужио у Бечу и Риму да су тамо прихватили револуционарне идеје (Jelenić 1915, 47), припремајући заједнички устанички план са „Рацима“ (Србима–Б. Т.) против турске власти (Ковачевић [1865] 1879, 111).

Србија је тих година, изван јавности, увелико правила планове око ослобађања хришћана на Балкану и стварања једне веће државе. Требало би подсетити да је Босански ејалет био главна геополитичка преокупација кнеза Милоша Обреновића (1817–1839), који је на лето 1840. године, у изгнанству, планирао да побуни тамошње хришћане (Дурковић–Јакшић 1970, 114), а на јесен следеће године да оснује „Југословенско царство“, у коме би Херцеговина и Босна заузимале централно место (Живановић 1991, 79). У том смислу, српска влада је имала савезника у отпаднику руске државне политике, кнезу Адаму Чарториском. Овај је у марту 1843. објавио документ „Савет за Србију“ (фра. “Conseils à suivre par la Serbie”) и послао га српском министру унутрашњих дела Илији Гарашанину (1843–1852), препоручивши српским политичарима који су тренутно преузели власт да се свим силама бране од штетних утицаја Русије и Аустрије и учвршћују политичку сарадњу са Француском. У случају распада Турске, Француска би, по Чарториском, подржала јаку Србију, која би у перспективи требало да тежи развијању пријатељских односа са свим суседним јужним Словенима (Žáček 1973, 140–141). Зато је српска влада у надолazeћем времену, према речима Слободана Јовановића, „морала дати доказе своје широкогрудости у верским стварима“, поготово у погледу политичког рада са босанским фрањевцима (Јовановић 1931, 425). То је био један од кључних разлога да се око реализације ових планова, којима је руководио Дубровчанин, Србин католик Матија Бан, од првог дана у агентске послове ангажује, такође национално (само)свесни Србин, католик

(Bataković 2014, 160) „Тома Ковачевић Бошњак“ (Deželić st. 1925, 217; Поповић 1949, 122).

Трећу годину теологије, школске 1841/42. године, Ковачевић је наставио у Пешти (Barišić 2014, 404), да би се након свршених студија, уз позитивне препоруке Текелије и Павловића, у другој половини 1843. одселио у Београд (Кецмановић 1954, 83; Doklešić 1984, 12), где је ступио у српску кнежевску службу. Задобивши врло брзо личну Гарашанинову протекцију, превасходно због обавештајно–пропагандних послова које ће обављати, Ковачевић је у „Пиварској“ улици (данас „Балканска“–Б. Т.) добио стан од српске владе (Deželić st. 1925, 217). У Београду, у највишим обавештајним круговима Ковачевић је од првог дана уживао неограничено поверење. Његови најближи сарадници у Београду, поред Бана, била су позната имена: Јанко Шафарик, Стеван Херкаловић, Милош Поповић, Александар Бановић, Петар Мариновић, Драгутин Голуб, Јован Неволе, Франтишек Зах (Страњаковић 1940, 508). Пољски емигрант Зах, први човек српске владе за обавештајне послове, аутор „Плана славенске политике Србије“, на основу којег ће Гарашанин израдити „Начертаније“ (Začek 1976, 25), Ковачевића је у једном извештају крајем априла 1844. назвао „старим конспиратором из 1840. године“ (Doklešić 1982, 20). Постоје индиције да је Заху у писању „Плана“, поред Гарашанина, Стјепана Цара, Херкаловића, Атанасија Николића, у извесном смислу помагао и Ковачевић (Stančić 1968–69, 190). Све ове чињенице кандидовале су Ковачевића да постане први Захов обавештајац за политичке прилике у Босанском ејалету (Začek 1976, 24) и главна веза српске владе са просрпски оријентисаним босанским фрањевцима, који су пут до Рима тежили да остваре мимо Беча (Handelsman 1949, 117). Осим политичке агитације међу босанским католицима, његови први задаци односили су се и на припреме босанских Срба на устанак, као и на праћење политичког деловања аустријског конзула у Сарајеву др Димитрија Атанасковића (Začek 1976, 29).

Као словослагач у београдској државној штампарији, Ковачевић је своје прве пропагандне послове за српску службу обављао под псеудонимом „Тома Радивојевић“ (Začek 1976, 113; Doklešić 1984, 11–12). У својим првим тајним обавештајним пословима ослонац је проналазио међу старим познаницима из гимназијских дана. На лето и јесен 1843. опскрбљивао је српском штампом блиске пријатеље, босанске фрањевце фра Луку Терзића и фра Блажа Јосића (Кецмановић 1954, 148–149). У једном од својих првих извештаја Заху из новембра 1843. године Ковачевић

је политичку ситуацију у Босанском ејалету представио политички ровитом, посебно у погледу сукоба проаустријски оријентисаног бискупа фра Баришића са просрпски оријентисаним босанским фрањевцима. Осим тога, Заха је упознао са фра Филипом Пашалићем, секретаром босанског провинцијала Стјепана Марјановића, који је новембра 1843. посетио Београд (Заћек 1976, 35–38; Teinović 2019, 284). Већ следећег месеца Ковачевића су у Београду посетили фра Стјепан Верковић (Doklešić 1981, 241), фра Мартин Недић и фра Ловро Караула. Ковачевићева пропагандна служба, осим за споменуте, постала је место окупљања и за бројне друге босанске фрањевце, старе пријатеље фра Јосића и фра Јукића, као и за фра Бону Јурића и фра Аугустина Момчиновића (Страњаковић 1940а), на које је Ковачевић имао несумњив национално–политички утицај. Крешевљак фра Момчиновић, посрбивши своје име и презиме у „Цветкослав Момчиловић“, писао је у септембру 1843. лично министру Гарашанину како му и даље остаје „одани слуга и пријатељ“ (Teinović 2015, 52). Сутјешанин фра Јосић, кога је према личном признању за српску националну идеју лично придобио Ковачевић (Gavranović 1956, 332), Илире је у потпуности поистовећивао са Србима (Jelenić 1915, 532) потписујући се неко време као „Србо–Бошњак“ (Кецмановић 1954, 85). Исти је новембра те године преко Ковачевића поздрављао „сву братју србску“ (Кецмановић 1954, 149), а у септембру следеће поручивао како „је сва наша страна која је Провинцију (фрањевачка провинција „Босна сребрена“–Б. Т.) бранила одредила уточишће у Србији тражити“ (Кецмановић 1954, 163).

Ковачевић је уз свакодневни штампарски посао изучавао и типографски занат, а све са циљем покретања штампарије у Босни (Заћек 1976, 55). Његов прелазак на православну веру (Б. 1863; Markušić–Škarica 1907, 84; Поповић 1939, 6; Поповић 1949, 122) могао би се правдати чињеницом да је већина босанских фрањеваца, како је то и он сам увиђао и двадесетак година касније признао, после 1840. замрзела њихову вишевековну протекторку Аустрију. Поготово када им је министар спољних послова Аустрије кнез Клеменс Метерних (1809–1848), преко њиховог изасланика на бечком двору фра Илије Старчевића поручио да се не надају ослобођењу, већ да се и они „потурче“, с обзиром да им је толико тешко (Јакшић 1937, 8). Сасвим је извесно да је то био кључни разлог што је Ковачевић од тог времена католичку „пропаганду и њен фанатизам јако мрзио“ (Б. 1863).

Један од главних приоритета Гарашаниновог „Начертанија“ (1844) био је да се „католички Бошњаци² задобиједу“ за српску националну идеју (Страњаковић 1931, 417), у чијем је послу Ковачевић заузимао најважнију улогу. Српска влада је те, 1844. године, располагала информацијом да је међу босанским фрањевцима патриотске оријентације („число прави Доб–родно–мислећи“) било 39, непатриотских („число преваржаника: имена развраћеника или зломислећи“) 13 и аустријске оријентације („число нагнатих Немцу: имена Немцу наклоњени“) само пет (Стојанчевић 1970, 582), што је делимично одговарало и запажању аустријског конзула др Атанасковића, који је јуна исте године тврдио како бечки двор за последњих тридесет година није имао себи верног ниједног босанског фрањевца (Кецмановић 1954, 69). Ковачевић је на пролеће 1844. лично посетио Босански ејалет и друга фра Јосића (Кецмановић 1954, 88–90; Зачек 1976, 82) са лажним пасошем на име Томе Томића, услед чега је избио скандал (Зачек 1976, 86). Иначе, кореспонденцију са Јосићем и другим босанским фрањевцима водио је преко тројице својих најповерљивијих агената, Саве Николића из Славонског Брода, Ђуре Куртовића из Брчког и Марка Пантелића из Раче (Кецмановић 1954, 89, 94, 96).

Ковачевић је као одани Гарашанинов следбеник био противник руског политичког утицаја, исто колико и аустријске државне политике, сматрајући да Русија и Аустрија само обмањују Србију и Србе (Савић 2021, 184–185). Он је у мају 1844. ушао у траг једној завери, скованој између руског конзула Јакова И. Данилевског (1843–1851) и Срба у источној Босни против турске власти. Један од вођа ове завере био је Јефто Опалић из Бијељине, а други неки Бањалучанин Тадија Милетовић са преузетим идентитетом Јована Јовановића и који је био слуга у манастиру Чокешина, недалеко од Лознице (Зачек 1976, 102–103). Такође, разоткрио је и планове свог земљака Посавца фра Верковића, иначе пустолова, који се истог тог месеца у Алексинцу повезао са једном групом око руског конзула, учесника у завереничком плану, према коме би Руси преко Србије и Црне Горе војно интервенисали у Босанском ејалету. Верковићу се нешто касније придружио Бањалучанин фра Јукић (Кецмановић 1954, 37), самоуверени „Босанац“, кога је Ковачевић, према властитом признању, успешно придобио за Гарашанинову српску етатистичку политику (Ћорић 1973, 162), која је у Босанском

2 Процене говоре да је 1840–их у Босанском ејалету живело само око 100.000 католика у односу на многобројније и национално свесне православне Србе од преко 1.000.000. Муслимана је било око 400.000 (Teinović 2019, 312).

ејалету од народа подразумевала само Србе (Stančić 1968–69, 184; Šidak 1970, 409).

Паралелно са овим послем Ковачевић је водио кореспонденцију са фра Ловром Караулом, који га је детаљно обавештавао о сукобу босанских фрањеваца са бискупом фра Баришићем (Заћек 1976, 107). О политичком стању у Босанском ејалету лета 1844. најсвежије информације лично му је доносио његов главни повереник „Боника“ („Вонница“). Ковачевић се истог тог лета бавио пропагандним послем у Ужицу (Заћек 1976, 112–113), где је успоставио контакт са Гарашаниновим повереником, окружним начелником Милојицом Миљцом Трифуновићем (ДАС, ИГ–бр. 323, л. 2, бр. док. 161). Одатле је пратио завереничку делатност бањалучког монаха Јефте Јевстратија Поповића, тада настањеног у манастиру Чокешини. Ковачевић је тада разоткрио да су под овим монахом, осим поменутих Опалића и монаха Милетовића, у заверу против турске власти били укључени: монах Крстан Видаковић из Лознице, Јован Туфекција, поп Тома Богдановић, хајдук Новак у Лешници, који је имао 15 својих хајдука у Босни, затим поп Стеван Васиљевић у Баранићу у Босни (Заћек 1976, 115).

Ковачевић је до краја 1845. стално настањен у Лозници (Страњаковић 1940, 514), радећи као практикант начелства Подринског округа (Кецмановић 1954, 95), да би се почетком 1846. преселио у Шабац (Страњаковић 1940, 523), где је добио и прву важнију функцију, писара окружног начелника (Давидовић 1846). Могуће је да је ово пресељење било изазвано перманентним нападима од стране министра просвете Јована Стерије Поповића, којима су у то време били изложени чланови Гарашанинове политичке агитације католичке вере за наводно ширење „римске пропаганде“ у Кнежевини Србији (Страњаковић 1940, 523). Следећи пример илуструје чињеницу колико је Стерија грешио у вези са Ковачевићем. Током маја 1845. године Ковачевић је водио фра Јосића и фра Стјепана Марјановића на тајне политичке разговоре у Београд са српским државницима (Страњаковић 1940, 517–518). Резултат тог сусрета био је што је српска влада дипломатским путем, преко капућехаје у Цариграду Лазара Теодоровића, новчано и политички отпочела помагање настојању фрањеваца да се одбране од бискупа фра Баришића (Стојанчевић 1970, 197), што је овоме био довољан повод да Ковачевића оптужи у Риму код папе (Doklešić 1982, 23).

Приврженост српском национално–политичком интересу и династији Карађорђевић показивао је Ковачевић у свакој прилици.

Свечани говор, који је 29. септембра 1846. у својству писара начелника шабачког округа одржао на рођендан књаза Александра Карађорђевића (1842–1858) пред окупљеним народом, одштампан је исте године у државној штампарији (Ковачевић 1846). На новом послу у Шапцу Ковачевић је упознао, а затим за главног сарадника у агентским пословима придобио писара у окружном суду Јована Милинковића, иначе пореклом из Бијељине (Милићевић 1897, 7–8).

Исте године, посредовањем ментора Гарашанина, Ковачевић је набавио већи број књига српског правника и новинара Димитрија Давидовића, као и неких других српских дела штампаних у Београду и предао их фра Јосићу за библиотеку у самостану у Краљевој Сутјесци (Страњаковић 1940, 515). Осим са босанским фрањевцима, Ковачевић је по задатаку одржавао везу и са вођом Илирског покрета Људевитом Гајем, тим пре што је овај још увек пристајао уз идеју да „Србија првенствујућа земља буде у подићи се имајућем царству југословенском” (Стојанчевић 1971, 227). Током свог боравка у Београду, на пролеће и лето 1847. године, Гај је преко свога човека Павла Чавловића поздрављао Ковачевића и његов рад у Шапцу. Изгледа да му је након пропутовања једним делом Србије истог лета у Шабац навраћао и један од вођа илирског покрета, књижевник Матија Мажуранић (Страњаковић 1940, 518–520), од кога је сазнао да је Гај слао своје људе у Босански ејалет, о чему је одмах обавестио Гарашанина (Теиновић 2019, 332).

Током читаве 1847. године Ковачевић живи у Шапцу, где је на лето отворио библиотеку (Новаковић 1869, 286). Био је међу претплатницима из Шапца на књигу „Лазарица или бој на Косову“ из те исте године (Илијћ Новић 1847, 97). Поље његовог пропагандног деловања остао је само Босански ејалет, који је по Гарашаниновом налогу, почетком 1848. лично посетио (Страњаковић 1936, 161). Ковачевић је после путовања по Босанском ејалету, саставио за потребе српске владе и Гарашанина политички план под називом „Примечаније сврху движенија народног у Босни” (9. јануар 1848) од 14. тачака, са детаљним појединачним образложењима. Од свих тачака „Примечанија“ најинтересантнија је друга, у којој је Ковачевић навео како у аустријској Војној Граници има доста официра и војника који би радо у Босни ратовали, када би се устанком повела борба против Турака. У трећој је гарантовао да ће један трговац из Винковаца устанике снабдевати ратним материјалом. У четвртој, да један православни свештеник из Хрватске врбује људе за предстојеће догађаје у Босни. У петој, како је приједорски свештеник Стеван Качавенда на јесен већ разаслао шесторицу

својих поверљивих људи по зворничкој, бијељинској, тузланској, варешкој, височкој и сарајевској нахији, да би организовали устанак. У тачки деветој, да је „у народу све спремно за устанак, само [да] се очекује да се предводитељи изаберу и новчана помоћ нађе“. У десетој, у случају да српска влада не пружи помоћ, да ће она преко једне депутације бити затражена од кнеза Милоша. У дванаестој, да ће устаницима у испомоћ пристићи добровољачке чете из Аустрије, Србије и Црне Горе. У последњој, четрнаестој, „да ће се постићи успех и тако на развалинама старог царства ново подићи“. Наглашавао је такође, како „Босански Турци ништа од суровости своје попустити“ нису били спремни, као и да православне владике, сарајевски, мостарски и зворнички и римокатолички епископи заједно за турском влашћу угњетавају обичан народ (Teinović 2019, 333–334, 338). За Херцеговину Ковачевић је тврдио да је више него у Босни „спремност на устанак“, чији су главни протагонисти Георгије Николајевић у Дубровнику и Теодор Петрановић у Далмацији (Стојанчевић 1971, 197).

Аустријанци су вероватно знали за ову, као и за посету српских емисара, али и за ону из марта исте године, када су четири српска агента посетила нека католичка села у Босни, нудећи им помоћ у новцу и војсци само како би се подигли на устанак против турске власти. У Хрватску Градишку, на свом путу из Загреб у Босну, стигао је крајем маја 1848. поменути свештеник Јефта, са српским пасошем под именом Јевстратије Поповић. Он је због побуњивања босанских хришћана морао неких седам година пре тога да бежи из Босне. Исти је тврдио како му је крајем априла 1848. нови хрватски бан Јосип Јелачић (1848–1859) обећао да ће за неколико месеци пружити помоћ побуњеној Босни (Милићевић 1973, 95–98). Ове активности на терену не изненађују, будући да је Гарашанин до априла 1848. у самом Босанском ејалету имао веома развијену мрежу агената. Осим Саве Николића и породице Брлић у Славонском Броду, њега су о политичкој ситуацији извештавали жупник из Комушина у Босанској Посавини фра Аугустин Марашевић, Божо Андрић из Тузле, Ђуро Куртовић из Брчког и породица Богдановић из Босанског Брода, са којима је Ковачевић водио тајну кореспонденцију (Кестановић 1962, 252), под псеудонимима „Томо Радивојевић“, „Јосип Радивојевић“ (Кестмановић 1954, 82) и „Радивоје Радивојевић“ (Кестмановић 1962, 252–253, 255). Већ средином априла 1848. из Србије у Босну било је пребачено нових 17 емисара са задатком да подигну буну (Милићевић 1973, 96).

После мартовске, а затим априлске посете Босни, Ковачевић је у мају 1848. саставио за Гарашанина нови, веома исцрпан извештај, који је донео важна сазнања, попут тога да су сарајевски Турци претили хришћанима „сечом о православном Ускрсу“. Слично је било и са неким селима око Невесиња, док је у Вишеграду и Горажду био „јак полицијски надзор, а хришћани су били под присмотром“. У Мостару је Али–паша Ризванбеговић „егзерцирао 300–400 Турака и истовремено претраживао српске радње“ са јасном намером да открије план побуне. Ипак, страх од устанка хришћана био је код босанских Турака оправдан. Према Ковачевићевом извештају, може се разазнати да су у Босни „христијани прилично наоружани“. Баново мишљење да би међу фрањевце у Босну требало послати једног емисара из Србије, могуће је довести у везу са овим Ковачевићевим извештајем Гарашанину. Већина фрањеваца, према Ковачевићевим сазнањима, била је у политичком смислу опредељена за српску државу и, како је он истакао „у Босни [се] [т] ада никаква страна н[ије] налази[ла] за ствар Хрвата, који тамо ни сами Хрвати н[ису] зна[ли]“. Народ у требињској нахији „како би на Турке устао се“ био је, тврди Ковачевић, преко свог свештеника Пере Правице у договору са народним представницима и са неким другим свештеницима из околних нахија. Расположење код народа у вишеградској нахији било је такво да је он „свом надежом испуњен, да ће им Србија руку помоћи пружити“. Ковачевић даље открива како су са истока према Сарајеву хришћани у потпуној тајности набављали барут. Локални Турци у Сарајеву и у Горажду оправдано су страховали од могућег српског преласка преко Дрине и упада у Босну. У Херцеговини, практично, није ни било ненаоружаног хришћанина (Teinović 2019, 342, 345).

После овог инспиративног Ковачевићевог извештаја настали су нови национални планови („Мемоар о хришћанима у Турском царству“ Јована Мариновића [Љушић 2012, 288–289]; „Прошение за Бошњаке“ Матије Бана [Вегић 1979, 207–208]) и политичке организације („Дружина Младежи Србске“ [Скерлић 1905, 438]), као и „Тајни демократско–панславистички клуб“ (Екмечић 2007, 218–219), у коме су, поред Заха, Шафарика, Херкаловића и Бана, активно деловали босански фрањевци Пашалић, Марјановић и Ковачевић. Главни задатак ове групе био је припрема терена за образовање „Српско–илирске“ државе (Nikić 1987, 47), у коју би, осим Србије, Бугарске, српске Војводине, Хрватске, Славоније и Далмације, улазио цели Босански ејалет (Љушић 2012, 284).

Постоје индиције да је Гарашанин током 1848. за политику ослобођења Босанског ејалета задобио подршку Француске. Њему је француски министар спољних послова Алфонс де Ламартин (1848) у марту те године једним „Манифестом“ предлагао да Србија „понесе националну идеју“ на Балкану, али уз услов да избегава тзв. „панрусизам“. Штавише, француски конзул у Београду Матје Лимперани (1848–1849) обавештавао је у то време своју владу како је Србија представљала центар у који су били управљени сви погледи турских Словена, нарочито оних из Босанског ејалета (Белег–Мисирлић 1929, 134, 203). Није никаква тајна, да је Лимперанијев заменик Антоан Фабр чак охрабривао Гарашанина око проширења граница Србије између Балкана и Јулских Алпа (Белег–Мисирлић 1929, 137). Зато посао Ковачевића током 1848. и јесте био да додатно подстиче незадовољне и потлачене хришћане на устанак. Не би требало искључити ни могућност да је Ковачевићев први човек у Сарајеву, извесни Матија Михаиловић, лета 1848. тражио од српског кнеза Александра Карађорђевића политичко заузимање на Порти за хришћане у Босни. Иако је од српског кнеза очекивао да ради на томе да Босну „под Срби[j]у закрили“, Михаиловић је давао обећање да Срби без његовог знања и договора са њим неће подизати устанак. Са овим жељама коинцидирао је захтев Срба из села пограничне Зворничке нахије, који су крајем јула 1848. молили „светог краља Србскога Александра“ за спас своје „свете православне вјере“ (Teinović 2019, 349–350).

Гарашанину су од јесени 1848. долазили бројни Срби из Босанског ејалета, као и из других делова Турске, да траже помоћ (Berić 1979, 199–200). Аустријски конзул у Београду Фердинанд Мајерхофер (1844–1849) писао је тада својој влади у Беч да су Срби већ израдили план за, осим протеривање муслимана из Србије, стварање веће српске државе за делове Хрватске, Славоније и Босне (Berić 1979, 189). Ту политику је у то време, по свему судећи, подржавала и „илирско–панславистичка“ партија у Хрватској, а на челу тог, како су га аустријски шпијуни крстили, „великог српског царства“ са средиштем у Босни био би кнез Александар (Šljivo 2006, 515–516). Повезаност са овим новим српско–хрватским политичким релацијама чини повратак у политику Ковачевићевог пријатеља из детињства фра Верковића на лето 1848. године. Било је то у време када се сплеткарило да српски принц Михаило Обреновић настоји, у споразуму са Мађарима, да завади бана Јелачића са Гајем, врати се на српски престо, упадне у Босански ејалет и припоји га Србији. Верковић је по наговору Ковачевића имао задатак да се

за корист српске владе поново приближи Гају, како би у Загребу сакупио информације о боравку кнеза Михаила и о његовим даљим намерама, превасходно у погледу Босанског ејалета (Doklešić 1984, 16–18).

Ковачевић је с почетка јесени 1848. отпочео са отвореном кампањом наговарања српских власти да се што више ангажују око ослобађања босанских хришћана. Упозоравао их је „да се Србија не може никако преклонити у део привременог утишања Христијана“, него да искрено започне радити на „подпомоћи осигурањ[а] вере и сопствене слободе“. Он је упозоравао Гарашанина, у случају другачијег поступања, да би Србија на тај начин саму себе довела у велику опасност и прије свега, „књаз и Правитељство његово било би од самог србског народа презрено“. Скретао му је пажњу на чињеницу, да је Србија „мо[гла] Порти од ползе бити само онда ако буде искрено мислила и поступала спрема Народа Христијанских која [су] је окружава[ла]“. Уверавао га је тврђом да је хришћански народ „готов подигнути се ко га први позове“ (Teinović 2019, 355–356).

По задатку министра Гарашанина Ковачевић је лета 1848. службено боравио у Загребу и разговарао са Гајем. Босански ејалет, не само за Гаја, већ и за бана Јелачића у политичким циљевима заузимао је веома важно место. Након повратка из Загреба Ковачевић је у једном поверљивом разговору, вођеним са секретаром француског конзулата у Београду Алфредом, овоме открио национални курс хрватске политике према Босни, то јест да се „у Турској живјећи Славјани“ у ближој будућности припоје Аустрији, односно Хрватској. Политички кругови у Хрватској то су правдали чињеницом, да би, у случају прикључења Далмације матици Хрватској, ова без Босанског ејалета и даље остала сиромашна покрајина. Ковачевић је у Загребу сазнао и то да је нови хрватски политички курс према Босни нарочито узнемирио босанске муслимане, више него икада раније. Њима је овладао страх, поготово у оним подручјима у којима су се директно граничили са Хрватима. Босански муслимани су раније доста смелије улазили у сукобе са Хрватима, али тада „ово учинити н[ису] усуђ[ивали] се“. Пред Алфредом Ковачевић је оптужио босанске муслимане како они уопште и нису признавали султана за свог господара. Према његовим речима „султан [је] само име владатеља босанског носи[о], [иако] га [нико] за таквог у Босни изузимајући бедну рају н[ије] призна[вао]“. Саопштио му је и да у Босанском ејалету није никако могло доћи до побољшања положаја хришћана, све док се

„рђави Турци, оданде не истерају“. Он је француском дипломати пренео да се током лета 1848. из Босне у Далмацију иселило око 100 људи, у Хрватску 300 и много више у Србију. Алфред је могао од Ковачевића сазнати и то да је „Србско Правитељство“ наоружавало хришћане у Босни, са којима је, као и са „осталим Славјанима у Царству Турском [и] под једним народним Правитељством и под врховним господством Порте“ Србија желела „бити“. Наводно, овај му је, обећао помоћ, али само под условом да се босански хришћани не буне и не устају против султана и Порте (Teinović 2019, 352–355).

Иако конзервативац, „национални интерес“ Томе Ковачевића у октобру 1848. заснивао се на савременој европској национално–либералној идеологији. То је по њему значило да „народ Србски по примеру осталих европских народа има право и дужност у једно тело слити се“. За ту врсту посла он је српској влади предлагао стварање мреже агената и шпијуна по Босанском ејалету. Предложио је дубровачког проту Ђорђа Николајевића, затим Крсту Кулишића, који је Босну требало да надгледа из Врлике у Далмацији. Кулишић би могао и једну већу чету из Далмације да пребаци у Босну. На северу Босне подесна личност за ове послове био је јасеновачки трговац Лука Клаић, који је врло често путовао Босанским ејалетом. За Херцеговину и Мостар то је био калуђер Јоаникије Памучина, а у Сарајеву везиров ћатиб Абдула Стефановић. У Травнику је предложио Шпиру Рајковића, а у Бањој Луци трговца Тому Радуловића. Предложио је ангажовање у Бањој Луци око тог посла једног младића, а који се тренутно налазио код Гаја у Загребу у Типографији, а који би могао „на Католике да дејствује“ тим пре, јер је био „без икаквог фанатизма религиозног“. Повољну околност чинило је младићево познавање многих младих католичких фратара, уз очекивање да би он код њих „могао садејствовати, да се [они] и са [Србима] у обштем народном делу сојузе“. За народ у Босанском ејалету, који је био „по закону раздвојен“, Ковачевић је тврдио да је „почуствовао велику нужду тесног спојенија са сестром Србијом“. Ковачевић је био мишљења да се код „Бошњака и Херцеговаца“ по сваку цену морало одржати „у [т]адањем великом степену ватра родољубија“ и сачувати од неколико негативних политичких струја. Те струје биле су: „убитачна Руско–Михаилова, Аустријско–Банова [и] Турско–Мацарска“. За слабљење турске власти у Босни, према Ковачевићу било је неопходно „огорченост Турака босански[x] против солдата Царски[x] подпаљивати и на тај степен довести, да се обе стране (босански бегови и царска војска низам) побију и тако Турци ослабе“ (Teinović 2019, 356–357).

Од лица које је Ковачевић предложио српској влади неки, као на пример Памучина, морали су да буду турским властима сумњиви још од раније, поготово од 1846. и његових првих литерарних чланака у задарском Српско–далматинском магазину (Кестановић 1963, 72). Међутим, Памучина се очито вешто прикривао, а за своју такозвану лојалност добио је од султана берат, чиме је стекао титулу турског „бератлије“ (Милићевић 1888, 496). Друга предложена сумњива особа био је дубровачки свештеник Ђорђе Николајевић, уредник Србско–далматинског магазина, за који је Ковачевић још од 1848. тражио од кнеза Александра да се финансијски помаже (Берић 2007, 172–173). Ковачевићу је од националног интереса био опстанак овог српског часописа, пре свега због његове популарности и међу босанским фрањевцима (Кестановић 1963, 81).

Младић запослен у Гајевој типографији у Загребу, кога је Ковачевић предложио Гарашанину, а који би требало да ради у типографији у Бањој Луци био је Јукићев нећак, Анто Каић (Džaja 1964, 95). Јукић је изгледа имао некакве планове о оружаном побуну, будући да се крајем 1848. жалио Ковачевићу, како због недостатка финансијских средстава није набавио довољан број пушака неопходних за покретање те акције. Иако је сарађивао са Загребом, фра Јукић, имајући сталне контакте са Ковачевићем, никада се није одрекао Београда. Његове везе са старим пријатељем и преко њега са српском владом односиле су се највише око опскрбе књигама и уџбеницима новоуспостављених основних школа у Травнику, Ливну, Варцару и Фојници. Крајем 1848. године Ковачевићу се обраћао фра Јукић због, како је навео „оскудице Сербских књига“ (Ћорић 1973, 195–196), које су му биле потребне у настави, будући да су се у његовим, верски измешаним католичко–православним школама деца учила „читању и писању латинском и сербском“ (Јукић 1957, 41).

Гарашанин, који је током 1849. озбиљно размишљао о увећању Србије за цели Босански ејалет и о томе једним „Мемоаром“ службено обавестио Порту (Теиновић 2019, 368), почетком јуна исте године именован је Ковачевића за главног реализатора такозваног „Устава политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено–турским“. У првом документу, чији су аутори Гарашанин, Бан, Мариновић и Ковачевић (Страњаковић 1936, 164), нарочита пажња посвећена је босанским католицима, односно „Србима, западног вероисповеданија“. Агентима на терену сугерисано је, да би се требало „особито чувати од простих фратара, који су више пута такве ствари издали“. Такође, било је неопходно споразумети

се са поглаваром католичке цркве у Босни, коме се не би смела „открити сва пространост пропаганде“. Ради придобијања фратара за овај посао у „Уставу“ је наведено да им се обећају сва права под српском владом, која су имали и под Турцима (Страњаковић 1936, 167).

Ковачевић је годину касније прерадио „Устав“, по коме је „коловођа“ агената у Херцеговини Бан замењен дубровачким протом Николајевићем, док је Ковачевић и даље остао „коловођа“ за Босну. Савремено дело фра Јукића „Земљопис и повијесница Босне“ (Загреб, 1850) и школски уџбеник Јована Гавриловића „Земљопис књажевства Србије и турског царства у Европи“ (Београд, 1850) служили су агентима као приручници за лакше познавање терена. Новина у погледу рада католичких агената била је „да се старају искорењавати мрзост која сада постоји између Срба источног и Срба западног вероисповеданија“ (Страњаковић 1936, 300–302). Два агента за рад међу католицима, са годишњом платом од по 60 талира (10 талира=1 дукат) (Страњаковић 1936, 172), а које је Ковачевић успео поново да придобије за национално–политички рад на терену били су фра Јукић у Травнику и фра Јосић у Тузли (Страњаковић 1936, 300). Српска влада и министар унутрашњих дела Гарашанин, већ почетком 1850. за шпијунске послове у Босни ангажовали су Христифора Богдановића, гостионичара из Славонског Брода, са којим је Ковачевић водио тајну преписку (Кестановић 1962, 252–253) и био његова главна веза са фра Јукићем и фра Јосићем (Кестановић 1962, 275, 288).

Осим Богдановића, са годишњом платом од 100 талира, политичко стање у Босанском ејалету надзирали су још агенти у: Херцеговини (заједно са коловођом Баном, а потом протом Николајевићем за 300 талира), Далмацији и „Тромеђи“ (за 200 талира), Јасеновцу (за 100 талира), Шапцу (за 100 талира) и Ужицама (за 72 талира). Ковачевић није био плаћен за овај посао, будући да је већ примао плату као казначеј, односно благајник у Министарству унутрашњих дела (војно одељење) (Страњаковић 1936, 171–172). Агент у Ужицама, који је покривао сребреничку, вишеградску, рогатичку, власеничку и гласиначку нахију, био је учитељ у овом месту Петар Мариновић. У Власеници шпијун је био поп Марко из села Липовац, у Гласинцу поп Илија, у Сребреници Михаило Солдат, у Вишеграду Саво Јовичић. Агент у Шапцу био је судија Јован Милинковић, а надгледао је предео између река Дрине, Саве, Спрече и Босне и шест нахија: бијељинску, тузланску, градачачку, маглајску, зворничку и бирачку. „Начелник“ пропаганде у бијељинској нахији

био је Пера Селаковић, у тузланској Лако Јеремић, у градачачкој поп Илија из Обудовца, у маглајској Јерко Јеремић, у зворничкој Тешо Мовић и у бирачкој поп Зарија. Брођански агент покривао је дервентску, бољаничку, јајачку и тешањску нахију. Ипак, јасеновачки агенти Ристо Богићевић и Лука Клаић, који су имали задатак да у бихаћкој, мајданској, приједорској, козарској, дубичкој и новској нахији надзиру политичко стање и припремају терен за устанак, нису успели да организују политичку пропаганду, пре свега због честих муслиманских антиреформских немира током 1849/50. године. Крсто Кулишић, који је од раније ангажован за пропагандне послове на далматинској граници, није изабран за агента, већ његов сарадник Калинић. Бан је стрепео због Кулишићевог „исувише вагреног“ родољубља, због чега је Калинић као умеренији одређен за агента (Страњаковић 1936, 174–175, 177; Jagodić 2016, 192–193). За све њих Ковачевић је морао да даје гаранције лично Гарашанину. Намерно, или не, Ковачевић је Гарашанина пропустио да извести о свом шпијуну у Ливну Ђорђу Маргетићу, свршеном задарском богослову, родом из Дувна и сину имотског протe, постављеном за учитеља у новообразованој српској школи у Ливну, отвореној 11. октобра 1847. у присуству аустријског конзуларног агента, такође Србина Шпире Рајковића (Marković 1923, 12).

Први већи ударац на Ковачевићев тајни рад у Босанском ејалету био је 1852. године, када је сераскер Омер–паша Латаса (1850–1852) отпочео антипанславистичку акцију, током које се на његовом удару нашао фра Јукић (Alaurović, 1907, 11; Kestanović 1953, 295). Исте године Латас је ухватио пет Ковачевићевих емисара у Босни, који су планирали подизање устанка (Поповић 1949, 111–112). Нови ударци долазили су са аустријске стране, када је током 1853. у Босанском ејалету политичку пропаганду међу католицима ширио већи број агената: пуковник Ђорђе Стратимировић, Вагнер, Мајерхофер, Стефановић Виловски и Милошевић (Šljivo 1990, 452–453). Ово аустријско преотимање босанских фрањеваца трајало је читаве ове године (Gavranović 1956, 60–61). Главни резултат видљив је у чињеници што је фра Грго „Љубомир“ Мартић, у младости просрпски оријентисани сарајевски жупник и фрањевац, марта 1853. на једном месту изјавио како Хабзбурзи „као законити владари Хрватске имају право и на ово (Босански ејалет–Б. Т.) подручје” (Берић 2007, 169). Осим тога, од 1853. била је све уочљивија појава слављења рођендана аустријског цара по католичким месним црквама (Екмечић 1997а, 89). Ова аустријска политичка кампања била је до те мере жестока да су за њене послове задобијени и

неки православни Срби, међу којима и контроверзни Павле Карано-Твртковић (Šljivo 1979, 85).

Познато је да је председник српске владе Гарашанин (1852–1853) током своје посете Паризу 1852. председнику Француске републике Лују Б. Наполеону III (1848–1852) представио идеју прикључења Босне Кнежевини Србији (Јакшић и Страњаковић 1939, 147–148). Српска влада, без обзира на пад Гарашанина 26. марта 1853. године, када и службено престаје рад Ковачевићеве политичке пропаганде у Босанском ејалету (Јакшић и Страњаковић 1939, 137), сматрала је да наступајући Кримски рат (1853–1856) није ишао на руку око отпочињања рата са Турцима и да је за њу једино политички корисна била неутралност (Поповић 1940, 16). Премда је на самом почетку Кримског рата био стимулисан са 100 дуката за „полицајна дела“ (Савић 2021, 311), ипак, тај рат додатно је отежао Ковачевићево неслужбено, односно конспиративно деловање у Босанском ејалету. Индикативно је да се почетком 1854. у Сарајеву, готово изненада појавио мајор српске војске, извесни Трифковић, рођени Сарајлија, како би, наводно посетио своју породицу. Према сазнању аустријског конзула др Атанасковића, мајор Трифковић је босанском валији Хуршид Мехмед-паши (1852–1856) донео кнежево писмо, са циљем да се овај увери како Србија није имала непријатељске претензије према Босанском ејалету (Šljivo 1998, 72). Извесно је да је овом посетом прикривена друга посета, српског посланика у Бечу Алексе Јанковића у фебруару 1854. године руском посланику грофу Алексеју Ф. Орлову (1854–1856), када је подршка Србије условљавана захтевом за проширењем у Босанском ејалету (Ристић 1940, 129). Могућа је намера дезавуисања и јавног наступа Стефана Стефановића „Тенке“, вође такозване „руске странке“, који је чак успео неке Русе да убеди да би Србија, у случају њихове победе над Турцима у рату око Крима, због подршке тој борби за награду добила Босански ејалет (Страњаковић 1937, 13–14). За тајну везу са Русима бечка влада је осумњичила и Ковачевићевог првог човека за Херцеговину, дубровачког проту Николајевића (Берић 2007, 310). Аустрија се нарочито плашила тајних српских планова о Босни, а један такав из 1854. о такозваном српском вицекраљевству рачунао је да би у његов састав, осим Србије, дела Албаније, старе и јужне Србије, улазио цели Босански ејалет (Берић 2007, 342). Овај план био је за бечку владу нарочито интригантан, будући да се приписивао српском министру Јовану Мариновићу „Бошњи“, рођеном Сарајлији (Љушић 2012, 300).

Национално–политичко деловање међу католицима у Босанском ејалету имало је још увек смисла, тим пре што код њих, за разлику од православних који су себе сматрали недвосмислено Србима, све до краја 1850–их није постојала ни једна друга свест осим провинцијске босанске (Теиновић 2019, 489, 509). Са овим у вези је било и то што је српска влада крајем 1854. послала Ковачевића у политичку мисију код фрањеваца у Босну (Берић 2007, 334). Ковачевић је са овим првим новим и значајнијим политичким задатком, у друштву старог пријатеља фра Јосића, закупао пажњу још увек просрпски оријентисаних босанских фрањеваца, окупљених око провинцијала из Толисе код Орашја у Посавини, фра Мартина Недића и новог бискупа фра Маријана Шуњића. Они су им од српске владе носили поклоне у вредности 100 цесарских дуката, у виду помоћи „да се католическе Цркве у Босни подижу“ (Јеленић 1942, 167). Фра Шуњић и фра Недић захвалили су се за поклоне „Посестрими Србији, да су јој тако храбри, и бистроумни у ова бурна доба управитељи запали“ (Јеленић 1942, 170). Заправо, Шуњић је првенствено важио за профранцуски оријентисаног фрањевца, те самим тим више наклоњен српској влади и националној политици. Њему се приписује заслуга што је још крајем августа 1853. покренуо питање штампања једних новина у Сарајеву, писаних пола на српском, а пола на турском језику (Гаврановић 1956, 75). Помињани Јукићев рођак из Бањалуке, Каић, био је Шуњићев предлог за неког ко би водио ове новине, а за чије би штампање „Сербска влада [дала] *gratis* сва слова латинска, и сербска“ (Кристић 1943, 190).

Фра Верковић, најоданији Ковачевићев сарадник од свих босанских фрањеваца, који је 1854. у Туприји у Србији прешао на православље (Doklešić 1981, 258), био је његова главна веза са њиховим посавским земљаком из Толисе фра Недићем. Конзул др Атанасковић поседовао је информацију са терена да је Ковачевићев нови политички задатак био да се што више босанских младића различитих вера, школује ради подстицања у њима идеје о заједништву и племенском сродству као члановима „исте српске породице“. Током посете самостану у Толиси Ковачевић је уверавао бискупа фра Шуњића и провинцијала фра Недића у неопходност слања једног босанског фрањевца у Београд са циљем оснивања једне католичке парохије у главном граду Србије и у име министра српске владе др Алексе Симића поконио им златне цепне сатове (Гаврановић 1956, 96). Ковачевићеву посету и финансијску помоћ фрањевачкој провинцији у Босни у свом гласилу поздравили су хрватски народњаци, назвавши овог бившег босанског фрањевца

„нарочитом њихове (српске–Б. Т.) владе чиновник[ом]“. Испочетка се чинило да је ова Ковачевићева политичка мисија успела, јер су и сами хрватски народњаци увиђали да Србија и њена влада, шта год то значило, „негоји мержњу проти католицизму“ ([Anonim] 1855, 62).

Иако Ковачевићево схватање појма националности није одударало од мишљења многих научника тога времена, а то је да у Босанском ејалету живи само српски народ³, утрку око политичког придобијања босанских фрањеваца све је више добијала аустро–хрватска национална пропаганда. То је први пут јасније дошло до изражаја када је предлог да се Србин католик Андрија Брлић Торкват 1857. именује за представника босанских католика испред врховног суда, предвиђеног Хатихумајуном, био спречен од бечке владе (Gavranović 1935, 35). Предност је дата бившем Србину католику, а тада већ овејаном аустрофилиу фра Мартићу, председнику новоосноване католичке „Агенције“ у Сарајеву (Поповић 1949, 156). Постоје неки наговештаји да се од 1857. и стари Ковачевићев пријатељ фра Пашалић сам нудио бечкој влади (Берић 2007, 378). Католике је у Босанском ејалету наставио више него раније да помаже и аустријски цар, који је у фебруару 1857. католичким црквама у Херцеговини на поклон слао свето посуђе (Teinović 2019, 538). И Гај је наставио са својом мисијом ширења хрватског политичког утицаја међу босанским фрањевцима. Посебно су му били захвални чланови „редовничке младежи босанске у Ђакову“ што им је тих година бесплатно слао хрватске „Народне новине“ (Horvath i Ravlić 1956, 363).

Ова аустро–хрватска делатност навела је министра унутрашњих дела Гарашанина (1858–1859) да 1858. од српских

3 У „ученом славенском свету“ сматрало се да је Босански ејалет био насељен „чистим славенским народом од гране српске, који је по несрећи расцепљен на три вере источно и западно хришћанску, и мухамеданску“ (Teinović 2019, 365). „Готски алманах“ (“Almanach de Gotha”) је тада рачунао да су се, осим Бугара, сви „турски Словени“ могли називати заједничким именом, Србима (или Илирима). Све ове народе су „Србима или Илирима“ називали и други западноевропски научници и путописци, као на пример, Шафарик и Сипријен (Krasinski 1853, 86), док их је Србин католик из Славоније Јаков Игњатијевић називао искључиво Србима ([Anonimus] 1853, 30). Тадашња америчка литература није познавала никакве Хрвате у Турском царству, па тако ни у Босанском ејалету, већ само „Словене, Србе и Илире“ (Bouvet 1853, 189). Аустријски тајни агент Јован Стефановић Виловски (1853) босанске муслимане је називао „Турци[ма], ал племена Србског“ (Čurić 1955, 297–298). На истоку, једнако као и на западу се знало да је средином XIX века у Босанском ејалету православних Срба било далеко највише, између 450.000 и 741.000, муслимана знатно мање, између 350.000 и 452.000 и католика између 122.000 и 164.000 (Neigebauer 1851, 196; Kukuljević Sakcinski 1857, 112; Jelenić 1915, 77; Писарев и Экмечич 1988, 24–26; Teinović 2019, 509).

шпијуна у Босанском ејалету захтева још енергичнију борбу „против уплива Аустријског“, да обичном народу објашњавају „да је власт Аустријска опасна као и Турска“, као и да се издајником прогласи свако онај „који би страну Аустријску привлачио“ (Теиновић 2019, 587). Такође, Гарашанин је преко својих агената спречио потенцијалну сарадњу Срба са бискупом Јосипом Јурајем Штросмајером и босанским католицима око покретања устанка, уз упозорење, да убудуће поведу више рачуна о Штросмајеровој „католичко–хрватској пропаганди“ (Крестић 1969, 337; Екмечић 1997, 44). Ковачевићеви емисари наставили су да крстаре „уздуж и попреко“ Босанским ејалетом, али са доста мање успеха. Турска власт ухватила је крајем априла 1859. године српског емисара Стевана Константиновића, а неколико месеци касније и Андрију Тому (Хаџи Васиљевић 1921, 151). Након пропале буне у Босанској Крајини 1858. два српска емисара Ристо Јејић и Симо Ђосић, са још петнаесторицом својих присталица, скривали су се у Книну (Тепић 1985а, 128). У Босанској Посавини јула 1859. похватани су такође бројни српски конспиратори (Дрљић 1936, 242).

Ковачевић је остао доследан својим политичким погледима и када се 1860. нашао на месту казначеја београдског окружног начелништва (Карацић 1860, 107). То се најбоље видело када је председнику владе, рођеном Требињуцу (Милићевић 1888, 624) Цветку Рајовићу (1859–1860) предложио 20. јула исте године политичку улогу Србије око уједињења српских земља, сличну улози какав је имао Пијемонт око уједињења Италије. По Ковачевићевом мишљењу та се улога не би смела препустити никоме, поготово не Црној Гори (Екмечић 1997б, 216). Међутим, српски кнез Милош Обреновић (1858–1860), као и Рајовић, био је тада против било какве буне у Босанском ејалету (Слијерчевић 1981, 22). Шпијунске послове у Босанском ејалету од 1860. све више преузима Оканов новообразовани „Одбор српско–босанскиј“ (Екмећић 1958, 81–82), чија је једна група средином јуна исте године ухваћена на Сави (Тепић 1985а, 129). У то време и у Херцеговини је ухваћена једна група српских емисара, који су проповедали панславизам (Arbuthnot 1862, 61), иза чије акције је, изгледа, стајао београдски митрополит Михаило (1859–1881) (Дурковић–Јакшић 1959, 70). Деловање славенофила поткопало је на одређен начин Ковачевићеву конспиративну делатност међу и оно мало босанских фрањеваца просрпске оријентације. Познато је да је за руске славенофиле вера била важнија од племенске припадности (Стојановић 1941, 147) и да су они за босанске католике планирали екстремно решење,

што је подразумевало њихово преверавање у старокатоличанство и богослужење на народном језику (Хевролина 2001, 304). Штавише, шеф српског пропагандног „Пресбира“ Бан (Поповић–Петковић 1973, 243), који је Ковачевића први увео у шпијунске послове, превасходно међу босанске католике, отишао је корак даље. Он је 19. септембра 1860. у Бечу, уз помоћ вође руских славенофила Ивана С. Аксакова израдио један „Мемоар“, који је предвиђао конфедерацију свих словенских земаља са центром у Русији (Раденић 1967, 62–63). Извесно је да је овај нови политички курс утицао да дотадашњи близак Ковачевићев сарадник фра Мартин Недић већ крајем 1860. напусти сарадњу са њим и приступи хрватској националној идеологији (Drljić 1936, 243).

Српски емисари наставили су са својим експедицијама у Босански ејалет. Тако је почетком априла 1861. око њих двадесет паробродом допловило из Србије у Босанску Градишку (Teinović 2019, 683). Приближно у то време око педесетак српских шпијуна примећено је у близини Босанског Шамца, који су се разделили долином реке Босне на два дела, један ка Посавини, а други ка Добоју (Šljivo 2005, 40–41). Чак је шпијун српске владе у Славонском Броду Андрија Брлић требало да самоиницијативно и у сарадњи са Ковачевићем припреми терен за инвазију у Босну са славонске стране. Ово је разлог Ковачевићеве личне посете Брлићу 1861. и његовог сасвим наивног позива нескривеном аустрофилу фра Мартићу у Брод на договор око даље сарадње (Jelenić 1915, 186). Брлић, за кога је даља судбина и ослобођење Босанског ејалета зависила једино од „извањске, сербске или црногорске инвазије“ (Teinović 2019, 716) наљутио се на Ковачевића на јесен 1862. године, након што му је овај пренео став српске владе и кнеза Михаила Обреновића (1860–1868) да се за рат у Босни требало још причекати (Drljić 1943, 306).

Од свог национално–политичког концепта да је језик основа једне нације, а не вера, Ковачевић није одустајао ни 1862. године, када је израдио нови политички план под именом „Пројект за подизање буне противу Турака у Босни, Ерцеговини, Старој Србији и Нишком и Видинском пашалуку живећи“. Полазио је од чињенице да „међу Србима у Турској имају три вере“, залажући се посебно да се католицима у Босанском ејалету пре отпочињања устанка потврде све повластице, које су у ранијим временима они добијали од банова, босанских краљева и турских султана. Интересантно је Ковачевићево мишљење о 170.000 католика, колико је процењивао да их је тада живело у Босанском ејалету, да би они „у православље

прешли, али [да] за то [тада] није било време“. Он је уверавао српску владу за 100.000 становника Босанске Крајине, према којој је претензије имала Хрватска, како међу њима није било „ниједног Хрвата“. По Ковачевићевом плану, у будућој српској офанзиви у Босни, после напада и освајања: Раче, Бијељине, Босанског Брода, Брчког, Модриче, Сребренице, Фоче, Вишеграда, Кнеж–Поља и Ливна, у Сарајеву се „мора[ла] дати одлучна битка [у којој], ако не би натерали Турке да се предаду ’на леп начин““ (Јакшић 1937, 8).

У свом „Опису Босне и Херцеговине“,⁴ издатом постхумно 1865. о државном трошку у 2.000 примерака (Грујић 1966, 98), Ковачевић је задржао мишљење и став о томе да су „сви житељи босански, изузимајући мало Османлија, Чивута и Цигана“, били Јужни Словени „српског огранка, и то без разлике вероисповеди“. Ковачевић је истицао да „и докле год буде Србин источне цркве веровао, да је Србин само због вероисповести источне, док Србин западне цркве буде исповедао, да он није Србин за то, што припадаје цркви западној док на послетку Србин мухамеданског закона буде одрицао, да је он Србин, пошто Мухамеда верује–дотле се нису могли Словени на југу, правоме напретку, слози и љубави међусобној надати“. Једини језик којим се говорило у Босанском ејалету био је српски, а „који је у својој првобитној чистоти [био] сачуван“ и то првенствено зато што није био измешан „са турским или којим другим језиком“ (Ковачевић [1865] 1879, 17–18). Поновио је већ раније изнесене оцене, како су, како их је назвао „просвећени свештеници Срби римске цркве“, највише допринели, „што су народне обичаје као неко празноверје искоренили, не хтевши

4 Ковачевић је још 1847. неуспешно покушавао од Јукића да измами први рукопис ове књиге са намером да је штампа у Београду (Страњаковић 1940, 514). Није познато како је до тог рукописа касније доспео. Хрватски историчар Фрањо Рачки први је научној јавности скренуо пажњу на чињеницу да је Ковачевићев „Опис Босне и Херцеговине“ заправо плагијат Јукићевог дела „Земљопис и повиестница“, штампан 1851. у Загребу. Рачком је највише засметало Ковачевићево квалификовање босанских католика као „заслиепљених римокатолика“, као и његова тврдња да су становници у целом Босанском ејалету „дакако сами овејани Срби“ (Rački 1866, 157). Наиме, српски историчар Стојан Стојановић, који је у свом часопису „Вила“ први написао оштру критику Ковачевићевог „Описа“ одмах по његовом штампању (Новаковић 1865, 287) подржао је ову критику Рачког, истичући како се за часопис „Књижевник“, у коме је његова критика објављена: „без устезања може казати да је најбољи научни часопис у јужним словенским земљама“ (Новаковић 1866, 329). Новаковић је био критичан према Ковачевићевом „Опису“ из два важна разлога. Први се односио на застарелост његовог дела, штампаног петнаест година раније (1851) (Новаковић 1865, 287), а други, што је било очито, на интегрално преузимање Јукићевог „Земљописа“. Нешто касније он је оригинално Јукићево дело прокоментаришао као „у нас познати »Описъ, Босне и Херцеговине, одъ Томе Ковачевића, Београд 1865« само је то препис те Јукићеве књиге, готово од речи до речи. Па се још неко у 1878 години нашао, да тај »посао« Ковачевићев допуња и прештампава!!“ (Новаковић 1880, 78).

знати да су „с тим у живац српске народности дирнули“. За „Срб[е] мухамеданског закона“ навео је да су у потпуности „заборавили обичаје српске и примили предање својих учитеља“ (Ковачевић [1865] 1979, 25), што је био главни разлог да босански валија Топал Шериф Осман–паша (1861–1869) у јулу 1865. отварање српских просветних установа услови избацивањем Ковачевићевог „Описа“ из школске наставе (Teinović 2019, 780).

Томо Ковачевић умро је врло млад, са непуних четрдесет и три године, 29. марта 1863. у Београду, оставивши жену и троје деце. На Ковачевићевом погребу, при опелу чинодејствовао је лично београдски митрополит Михаило (Б. 1863).

ЗАКЉУЧАК

Чињеница да је био босански католик по рођењу и крштењу, Томи Ковачевићу није представљало никакву препреку да се у раној младости определи за српску националну идеју. Његова смела одлука да се након студија католичке теологије у Мађарској заувек пресели у Србију и стави у службу српске државне политике учинило га је, што ће време показати, изузетно значајном историјском личношћу, али, недовољно осветљеном. Ковачевић, који се непосредно по доласку у Београд ради личних уверења проверио у православље, представљао је јединог босанског Србина коме је Илија Гарашанин поверио деловање на национално–политичком плану у Босанском ејалету. У том послу, Ковачевићев једнодеценијски конспиративни политички рад и утицај (1843–1853), посебно међу босанским фрањевцима, утемељио је солидну основу за будућност. Ипак, политичка пропаганда протектора католика у Босанском ејалету, Аустријског царства ликвидирала је почетком 1850–их овај, без сумње, за српски национални интерес плоносан резултат. Иако су босански фрањевци, под утицајем пропаганде бечке владе све више од средине 1850–их прихватили хрватску националну идеју и преносили је на своје анационалне вернике, чиме су, на одређени начин, дезавуисали Ковачевићев политички рад, он је своје чврсто уверење о троконфесионалном српском народу у Босанском ејалету поставио као постулат за будуће деловање. Оно је подразумевало јачање српске свести међу православнима и њено буђење међу муслиманима и католицима, све до коначног циља – уједињења свих Срба на јужнословенском простору у једну националну државу.

РЕФЕРЕНЦЕ

- [Anonim]. 1855. „Iz Bosne (Dopis Nar. Novinah).“ *Carsko–kr. službene Narodne novine* 27. siečnja: 62.
- Државни архив Србије [ДАС], ИГ–бр. 323, л. 2, бр. док. 161, „Милојица Трифуновић–Илији Гарашанину“, Ужице, 20. јуни (2. јули) 1844.
- Б. 1863. „Дописи. У Београду 17. Марта.“ *Србобран* 30 (III)
- Белег–Мисирлић, Симона. 1929. „Француски дипломати код Срба у 1848.“ *Српски књижевни гласник* 2 (XXVI): 132–137; 3 (XXVI): 201–208.
- Берић, Душан. 2007. *Устанак у Херцеговини 1852–1862*. Билећа–Гацко–Бањалука: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“.
- Васиљевић, Хаџи Јован. 1921. „Српски народ и турске реформе (1852–1862).“ *Братство Друштва Св. Саве* XV (25): 146–191.
- Грујић, Владимир. 1966. „Културне везе Београда са Босном и Херцеговином средином XIX века.“ *Годишњак града Београда XIII*: 73–105.
- Давидовић, Димитрије. 1846. *Дѣла, Историја народа србскогъ*. кн. I. Београд: Княжеско–Србска Књигопечатња.
- Дурковић–Јакшић, Љубомир. 1959. „Припреме 1872 за ослободилачку борбу.“ *Споменица поводом 80–годишњице окупације БиХ (1878–1958), 50–годишњице Анексије (1908–1958) и 40–годишњице ослобођења и уједињења (1918–1958)*. Прештампано из *Гласника, службеног листа Српске православне цркве* 3–4: 70–72. Београд: Графичко предузеће „Србоштампа“.
- Дурковић–Јакшић, Љубомир. 1970. „О Стевану Хркаловићу.“ *Историјски часопис XVI–XVII* (1966–67): 109–132.
- Ђ. 1898. „Оцјене и прикази. Милан Ђ. Милићевић: Из својих успомена...“ *Босанска вила* 6 (XIII): 94.
- Екмечић, Милорад. 1997. „Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875).“ У Милорад Екмечић, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*. 25–45. Београд: БИГЗ.
- Екмечић, Милорад. 1997.а. „Мит о револуцији и аустријска политика према Босни, Херцеговини и Црној Гори у време Кримског рата.“ У Милорад Екмечић, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*. 47–118. Београд: БИГЗ.

- Екмечић, Милорад. 1997.б. „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878.“ У Милорад Екмечић, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*. 203–255. Београд: БИГЗ.
- Екмечић, Милорад. 2007. *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у Новом веку 1492–1992*. Београд: Завод за уџбенике.
- Живановић, Ђорђе. 1991. „Пољска емиграција и поновни избор Александра Карађорђевића за кнеза 1843. године.“ *Годишњак града Београда XXXVIII*: 75–102.
- Илијћ Новић, Јоксим. 1847. *Лазарица или бој на Косову између Срба и Турака на Видов дан 1389. године од Јоксима Илијћа плем. Новића*. Нови Сад: Петар И. Стојановић, књијар.
- Јакшић, Гргур. 1937. „Један 'Пројект' српског устанка из године 1862.“ *Политика*, 1, 2, 3, 4. мај: 8.
- Јакшић, Гргур и Страњаковић, Драгослав. 1939. *Српски народ у деветнаестом веку*. Београд: Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, а. д.
- Јовановић, Слободан. 1931. „Спољашња политика Илије Гарашанина.“ *Српска књијевна задруга 6 (XXXIV)*: 422–431.
- Карано–Твртковић, Павле. 1840. *Србскии споменици или старе рисовулџ, дипломе, повелџ, и сношения босански, сербски, херцеговачки, далматински, и дубровачки кралџва, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина. часть прва*. Бџоград: Типографіа Княжества Сербіе.
- К.[араџић] С.[тефановић], Вук. 1849. *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*. I. Беч: Штампарија Јерменскога манастира.
- Караџић Стеф.[ановић], Вук. 1860. *Правителствујуџи совџтъ сербскии за времена Кара–Ђорђијева или отимање ондашњијех великаша око власти*. Беч: Штампарија Јерменскога манастира.
- Кецмановић, Илија. 1954. *Баришићева афера, прилог проучавању историје Босне и Херцеговине у првој половини XIX вијека*. Сарајево: Научно друштво НР БиХ.
- [Ковачевић, Томо]. 1846. *Слово Приликомъ торжественно прослављногъ у зданиу Началничества Окружія Шабачкогъ сџиногъ дана рођеня Нџгове Сџџтлости Премилостивогъ Господара и Княза, Александра Карађорђевића Пред сакупљњымъ многочисленымъ народомъ Т. Ковачевићемъ 29. Септембра 1846. год. говорено*. Печатано трошкомъ Нџговогъ

- Высокопреосв. Епископа Шабачкогъ Г. Савве Николаевића.
Београд: Княжеско–Србска Књигопечатња.
- Ковачевић, Томо. [1865] (1879). *Опис Босне и Херцеговине*. Друго прегледано и допуњено издање. Београд: Штампарија Н. Стефановића и Друга.
- Крестић, Василије. 1969. *Хрватско–угарска нагодба 1868. године*. Београд: САНУ.
- Љушић, Радош. 2012. „Предлози Јована Мариновића за решење српског питања 1848. и 1854. године.“ *Српске студије* 3: 279–311.
- Матасовић, Јосип. 1927. *Фојничка регеста*. Споменик LXVII. Београд: СКА.
- Милићевић, Ђ. М.[илан]. 1888. *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*. Београд: Српска краљевска штампарија.
- Милићевић, Ђ. М.[илан]. 1897. „Из својих успомена.“ *Годишњица Николе Чупића* XL (XVII): 1–71.
- Милићевић, Јован. 1973. „О Босни 1848. године.“ *Историјски гласник* 1: 89–110.
- Михайлович, Евстаџе. 1843. *Иллури и Србљи или прегледъ Народности старосѣдиоца Иллурика–и имена, писмена, и начина писаня данашњи Србаля*. Нови Сад: Писмены Катарине Јанковића Вдове.
- Новаковић, Стојан. 1865. „Књижевност.“ *Вила* 23 (I): 287–288; 1866. 20 (II): 328–331.
- Новаковић, Стојан. 1869. *Српска библијографија за новију књижевност 1741–1867*. Биоград: Државна штампарија.
- Новаковић, Стојан. 1880. „Српске области X и XII века (пре владе Немањине), историјско–географијска студија.“ *Гласник Српског ученог друштва* XLVIII: 1–151.
- Писарев, А. Ю. и Экмечич, М. 1985. *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850–1864*. документи (ответственные редакторы Ю. А. Писарев, М. Экмечич). Москва: Наука.
- Поповић, Василь. 1939. „Брлић и Гарашанин.“ *Политика*, 6, 7, 8, 9. јануар: 6.
- Поповић, Василь. 1949. *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул Меџида (1839–1861)*. Београд: САН.
- Поповић, Миливоје. 1940. „Борба Србије за неутралност у Кримском рату.“ *Политика*, 6, 7, 8, 9. јануар: 16.

- Поповић–Петковић, Радмила. 1973. „Неки подаци о публицистичкој делатности Матије Бана док је стајао на челу београдског Пресбирора (1861–1880).“ *Годишњак Града Београда XX*: 243–265.
- Раденић, Андрија. 1967. „Документација тајног националног ослободилачког Комитета у Београду 1860–1861.“ *Годишњак града Београда XVI*: 61–80.
- Радуловић, Јован. 1938. „Први следбеник Вука Караџића у Херцеговини, Јоаникије Памучина.“ *Српски књижевни гласник 1 (LIII)*: 34–46.
- Ристић, Јован. 1940. „Србија и Кримска војна 1852–1856.“ У Ристић, Јован. *Историски списи*. I. Предговор написао Слободан Јовановић. 69–172. Београд: СКЗ.
- Савић М. Александар. 2021. „Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858).“ Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Филозофски факултет.
- Самарџић, Момир. 2011. „Ковачевић, Томо, фрањевац, повереник српске владе (1820–1863)“. *Српски биографски речник 5*. 146–147. Нови Сад: Матица српска.
- Скерлић, Јован. 1905. „Дружина Младежи Србске.“ *Српски књижевни гласник 112 (XV, 6)*: 427–442.
- Старчевскиј, А.[љберт]. 1844. “Историческія и географическія замѣчанія о Босніи.“ *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія XLIV*: 95–120.
- Стојановић, Душан. 1941. „Религиозна основа Словенофилства.“ *Српски књижевни гласник 2 (LXII)*: 145–151.
- Стојанчевић, Владимир. 1970. „Да ли су босански фрањевци одржавали политичке везе са Србијом пре Гарашаниновог „Начертанија” 1844. године?“ *Зборник Филозофског факултета „Споменица Јорја Тадића“ XI (1)*: 575–589.
- Стојанчевић, Владимир. 1971. *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*. Београд: Издавачко–штампарско предузеће ПТТ.
- Страњаковић, Драг.[ослав]. 1931. „’Начертаније’ Илије Гарашанина.“ *Гласник Историског друштва у Новом Саду 3 (IV)*: 392–418.
- Страњаковић, Драг.[ослав]. 1936. „Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858.“ *Гласник Историског друштва у Новом Саду 24 (IX)*: 155–179; 25 (IX): 300–315.
- Страњаковић, Драг.[ослав]. 1937. „План Стефана Стефановића о подели европске Турске 1854. године.“ *Политика*, 1, 2, 3 и 4 мај: 13–14.

- Страњаковић, Драг.[ослав]. 1940. „Србија, привлачно средиште Југословена.“ *Српски књижевни гласник* 7 (LXI): 508–524.
- Страњаковић, Драг.[ослав]. 1940а. „Босански фрањевци у Србији 1843. и 1844.“ *Правда* (Ускршњи број). 27, 28, 29 и 30. април
- Тепић, Ибрахим. 1985. „Прилог за биографију Ристе Јеића.“ *Годишњак Друштва историчара БиХ XXXVI*: 119–139.
- Хевролина, М. Виктория. 2001. „Славјанскиј вопрос в идеях славянофилов конца XIX века.“ У међународни научни скуп *Европа и Источно питање (1878–1923), политичке и цивилизацијске промене*, ур. Славенко Терзић, 301–308. Београд: Историјски институт САНУ.
- Алауровић, Тугомир. 1907. *Ivan Frano Jukić (1818.–1857.)*. Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- [Anonimus]. 1853. *Das serbische Volk in seiner Bedeutung für die orientalische Frage und für die europäische Zivilisation*. Eine Denkschrift. Leipzig: Verlag von Gustav Maner.
- Arbuthnot, G.[eorge]. 1862. *Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels with a brief Account of Servia, its Social, Political, and Financial Condition*. London: Longman, Green, Longman, Roberts, & Green.
- Baltić, Jako. 2003. *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Andrija Zirdum. Sarajevo, Zagreb: Synopsis.
- Barišić, Rudolf. 2014. „Školovanje klerika Bosne Srebrene na učilištima u Habsburškoj monarhiji 1785.–1843.“ Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu: Hrvatski studiji.
- Bataković, T. Dušan. 2014. *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867) Ilija Garašanin's Načertanije*. Belgrade: Institute for Balkan studies Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Berić, Dušan. 1979. „Socijalno–економски положај становништва у Bosni i Hercegovini i друштвена кретанја 1848.“ *Istraživanja* 7: 147–218.
- Bouvet, Francis. 1853. *The Turks in Europe: Their Rise and Decadence*. In Adrian Gilson, *The Czar and the Sultan; or Nicholas and Abdul Medjid: Their Private Lives and Public Actions, to which is added The Turks in Europe: Their Rise and Decadence*. by Francis Bouvet. New York: Harper & Brothers, Publishers.
- Ćorić, Boris. 1973. *Ivan Franjo Jukić. Sabrana djela. III*. izbor i redakcija Boris Ćorić. Sarajevo: Institut za izučavanje jugoslovenskih književnosti, Svjetlost.

- Ćurić, Hajrudin. 1955. „Srbija i Bosna u očima jednog prolaznika 1853 godine (Iz jednog pisma Jovana Stefanovića Vilovskog).“ *Живот* 4–5: 297–298.
- Deželić st., Velimir. 1925. „Verković i Hrvati Banske Hrvatske.“ *Narodna starina* IV (11): 205–218.
- Divić, Mato. 1936. „Fra Ivan Frano Jukić.“ *Razvitak* 10 (III): 293–298.
- Doklešić, Ljubiša. 1981. „Životni put Stjepana Verkovića.“ *Radovi* 14 (1): 229–358.
- Doklešić, Ljubiša. 1982. „O pokušaju ustanka u Bosni 1840. i o tajnoj politici Gajeva kruga prema Bosni 1843/44.“ *Historijski zbornik* XXXV: 15–41.
- Doklešić, Ljubiša. 1984. „Prilog istraživanju oslobodilačkih akcija na Balkanu u 40–im godinama XIX stoljeća.“ *Historijski zbornik* XXXVII (1): 1–30.
- Drljić, Rastko. 1936. „Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić–A. T. Brlić.“ *Franjevački vjesnik* XLIII: 235–244.
- Drljić, Rastislav. 1943. „Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.–1878., Drugi dio (1855–1878).“ *Glasnik hrvatskih državnih muzeja* LV: 293–332.
- Džaja, Mato. 1964. „Anto Kaić–prvi tipograf iz Banja Luke.“ *Putevi* 1: 94–98.
- Ekmečić, Milorad. 1958. „Pokušaji organizovanja ustanka u Bosni 1860–1862. godine.“ *Godišnjak Istorijskog društva BiH* IX (1957): 73–107.
- Gavranović, Berislav. 1935. *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine (Prilog političkoj historiji Austro–Ugarske Monarhije na Balkanu)*. Beograd: Seminar za opću historiju novoga vijeka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Gavranović, Berislav. 1956. *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*. Sarajevo: Naučno društvo BiH.
- Handelsman, Marcelli. 1949. *Adam Czartorisky*. tom II. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.
- Horvat, Josip i Ravlić, Jakša. 1956. „Pisma Ljudevitu Gaju“. *Građa za povijest književnosti Hrvatske* 26: 1–533.
- Jagodić, Miloš. 2016. “Serbian secret organization in eastern Bosnia (1849–1855).” *Istraživanja* 27: 190–199. doi.org/10.19090/i.2016.27.190–199
- Jelenić, Julijan. 1915. *Kultura i bosanski franjevci. II svezak (1780–1878)*. Sarajevo: „Prva hrvatska tiskara” Kramarić i M. Raguz.

- Jelenić, Julijan. 1925. *Pisma Stjepana I. Verkovića Josipu D. Božiću*. Posebni otisak iz „Narodne starine“. Zagreb: Tipografija d. d.
- Jelenić, Julijan. 1942. „Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, 1835.–1878., Prvi dio (1835.–1854.)“. *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu* LIII–1941: 125–172.
- Jukić, Frano Ivan. 1957. „Narodne učionice u Bosni.“ *Korijen* 7–8: 39–41.
- Kecmanović, Ilija. 1953. „Ivan Frano Jukić, narodni prosvjetitelj i politički borac.“ *Pregled* 4 (I): 289–298.
- Kecmanović, Ilija. 1962. „Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854.“ *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH* II/II (1962): 251–291.
- Kecmanović, Ilija. 1963. „Srpsko–dalmatinski magazin o Bosni i u Bosni (i Hercegovini)–Doprinos Bosne i Hercegovine Preporodu u Dalmaciji.“ *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH* III/III: 65–90.
- Kostrenčić, Marko i Protega, Miljenko. ur. MCMLXII. *Enciklopedija Jugoslavije*. Tom 5 (Jugos–Mak). Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.
- Krasinski, Valerian. 1853. *Montenegro and the Slavonians of Turkey*. London: Chapman and Hall.
- Kristić, Augustin. 1943. „Kulturno–privredni dokumenti Hrvata–katolika Bosne.“ *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja* LIV.–1942: 177–191.
- Kukuljević–Sakcinski, Ivan. 1858. *Putovanje po Bosni*. Zagreb: Tiskom Narodne tiskarnice Dra. Lj. Gaja.
- Marković, Stipo. 1923. *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*. Mostar: Tisak hrvatske tiskare.
- Markušić J.[osip] i Škarica, B.[ranko]. 1907. „Život i rad Ivana Frane Jukića, na temelju rukopisa o. Aug. Ćorića.“ *Serafinski perivoj* 6 (XXI): 81–85.
- Mujadžević, Dino. 2009. „Kovačević, Toma, (Tomo, Josip).“ *Hrvatski biografski leksikon*. Последњи приступ 9. август 2021. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10525>
- Neigeubaur, F.[erdinand] J.[ohann]. 1851. *Die Süd–Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung*. Leipzig: Costenoble & Rimmelman.
- Nikić, Dragoljub. 1987. „Bosna u političkim planovima Srbije s kraja XIX i na početku XX veka.“ Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka.

- Rački, Fr.[anjo] 1866. „Opis Bosne i Hercegovine od Tome Kovačevića. U Beogradu 1865. Str. VI, 106.“ *Književnik* III: 156–157.
- Slijepčević, Đoko. 1981. *Pitanje Bosne i Hercegovine u XIX veku*. Keln: Đoko Slijepčević.
- Stančić, Nikša. 1968–69. „Problem »Načertanija« Ilije Garašanina u našoj historiografiji.“ *Historijski zbornik XXI–XXII*: 179–196.
- Stančić, Nikša. 1985. „Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka »Kratke osnove horvatsko–slavenskog pravopisanja« iz 1830. godine.“ *Radovi* 18: 69–106.
- Šidak, Jaroslav. 1970. „»Tajna politika« Lj. Gaja i postanak njegovih »Memoranduma« knezu Meternichu 1846–47. (S osobitim obzirom na dva rukopisa F. Zacha o prilikama u Srbiji).“ *Arhivski vjesnik* 13: 397–434.
- Šljivo, Galib. 1979. „Jedan pogled na istočnu politiku Austrije sredinom XIX vijeka.“ *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2 (XVIII): 83–92.
- Šljivo, Galib. 1990. *Bosna i Hercegovina 1849–1853*. Banjaluka: Institut za istoriju.
- Šljivo, Galib. 1998. *Bosna i Hercegovina 1854–1860*. Landshut: Galib Šljivo.
- Šljivo, Galib. 2005. *Bosna i Hercegovina 1861–1869*. Tešanj: Planjax.
- Šljivo, Galib. 2006. *Bosna i Hercegovina 1827–1849*. Tešanj: Planjax.
- Teinović, Bratislav. 2015. „Bosanski franjevci između Gaja i Garašanina (1836–1849): suprotnosti dvije nacionalne politike.“ *Historijska traganja* 16: 31–91.
- Teinović, Bratislav. 2019. „Nacionalno–politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800–1878). Doktorska disertacija. Univerzitet u Banjoj Luci: Filozofski fakultet.
- Začek, Vaclav. 1976. *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zacha iz Beograda (1843–1848)*. Uvod i izbor, Vaclav Začek. Urednik Milorad Ekmečić. Sarajevo: ANU BiH.
- Zvonigradski, Jozo. 1930. „Ponovni dolazak bosanskih franjevaca u Srbiju.“ *Franjevački vjesnik* 3 (XXXVII): 75–81.
- Žáček, Václav. 1973. „Suradnja Ljudevita Gaja s Františekom Zachom.“ *Radovi* 3: 139–159.

Bratislav Teinovic**TOMO KOVAČEVIĆ (1820–1863): FIGHTER FOR SERBIAN NATIONAL INTEREST IN BOSNIAN EYALET****Resume**

Tomo (born as Josip) Kovačević, born to a Catholic family in Bosnian Posavina in 1820 was a member of the last generation of Bosnian Franciscans who embraced the Serbian national idea in their youth. Upon completing studies in Catholic theology at the Pest University he moved to Belgrade, converted to Orthodoxy, moved to Loznica and then Šabac. During the 1840s and 1850s, he was entrusted by Ilija Garašanin, Matija Ban and František Zach to carry out the conspirative propaganda national–political work in the Bosnian Eyalet. As a fighter for Serbian national interests he assembled two secret plans to liberate the Bosnian Eyalet and published one book. He died in 1863 as a treasurer of the Belgrade county administration and was buried with the highest church and state commendations.

Keywords: Tomo Kovačević, Bosnian Franciscans, Bosnian eyalet, Serbia, Ilija Garašanin.

---

* Овај рад је примљен 10. октобра 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 25. марта 2022. године.